

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA KOLLOKATSIYALAR VA ULARNING XUSUSIYATLARI

Muxiddinova Mohchexra Zokirjon-qizi

Namangan davlat chet tillari instituti
Filologiya va tillarni o‘qitish: ingliz tili ta’lim
yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi kollokatsiyalarning lingvistik xususiyatlari, ularning tasnifi hamda tarjima jarayonidagi muammolari tahlil qilinadi. Muallif turli olimlarning kollokatsiyalar haqidagi nazariy qarashlariga tayangan holda ingliz va o‘zbek tillaridagi o‘xshashliklar va farqlarni yoritadi. Shuningdek, maqolada kollokatsiyalarning semantik, grammatik va pragmatik jihatlari, madaniy o‘ziga xosliklari hamda idiomatik ifodalardan farqlanishi ko‘rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari ingliz va o‘zbek tillarida so‘z birikmalarining o‘xshash hamda farqli tomonlarini aniqlashga, tarjimada to‘g‘ri mos ekvivalentlarni tanlashga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: kollokatsiya, frazeologik birlik, tarjima, idiomatik ifoda, ingliz tili, o‘zbek tili, lingvistik tahlil.

Аннотация: В данной статье рассматриваются лингвистические особенности коллокаций в английском и узбекском языках, их классификация, а также проблемы перевода. Автор опирается на теоретические взгляды различных ученых и освещает сходства и различия между коллокациями в английском и узбекском языках. Особое внимание уделяется семантическим, грамматическим и прагматическим аспектам, культурной специфике и отличию коллокаций от идиоматических выражений. Результаты исследования способствуют выявлению общих и различных черт словосочетаний двух языков и правильному выбору эквивалентов при переводе.

Ключевые слова: коллокация, фразеологическая единица, перевод, идиоматическое выражение, английский язык, узбекский язык, лингвистический анализ.

Abstract: This article examines the linguistic features of collocations in English and Uzbek, their classification, and the challenges of translation. The author draws on the theoretical perspectives of various scholars to highlight the similarities and differences between collocations in both languages. The study focuses on semantic, grammatical, and pragmatic aspects, as well as cultural specificities and distinctions from idiomatic expressions. The findings contribute to identifying common and divergent features of word combinations in English and Uzbek and assist in selecting appropriate equivalents in translation.

Keywords: collocation, phraseological unit, translation, idiomatic expression, English language, Uzbek language, linguistic analysis.

Kirish

Ingliz frazeologiyasida ingliz tilidagi idiomatik iboralarning strukturaviy tasnifini yaratishga qaratilgan birinchi urinishlardan biri L.Smitga tegishli bo'lib, u o'sha davrda mavjud bo'lgan barcha idiomalar to'plamlaridan tashqariga chiqqan keng frazeologik birliklarni to'plagan. L.Smit o'z tasnifida ingliz tilining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, ot va sifatlar bilan predloglarning birikmalari bo'lgan qo'shimcha xarakterdagi frazeologik birliklarni aniqlaydi [5].

Ingliz tilidagi kollokatsiyalar ko'p qirrali va murakkab lingvistik hodisadir. "Kollokatsiya" atamasi o'zbek tilshunosligida yetarlicha ishlab chiqilmagan va o'rganilmagan, shuning uchun iboralarning ushbu turini lingvistik tavsiflash uchun barcha misollarni rus va o'zbek tiliga tarjima qilgan holda bir necha tamoyillar bo'yicha qo'shma gaplarning turli tasniflarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

M.Bensonning kollokatsiyaning lingvistik talqini ularni idioma sifatida tushunishdan iborat bo'lib, u taklif qilgan tasnifdan kelib chiqadi:

1. Qo'shma bo'lmagan – kollokatsiyaning ma'nosi uning qismlari ma'nolaridan kelib chiqmaydi. Yoki ma'nosi erkin birikmadan butunlay farq qiladi, masalan, kick the bucket (сыграть в ящик – o'lamdan o'tmoq).

2. O'rnini almashtirib bo'lmaydigan – kollokatsiyalarni kontekstda bir xil ma'noli bo'lsa ham, boshqa so'zlar bilan almashtirib bo'lmaydi. Masalan, white wine (белое вино – oq vino) oq rangni bildiruvchi boshqa so'zlar bilan almashtirib bo'lmaydi (желтовато-белое вино – sarg'img'ir vino).

3. O'zgarmas – kollokatsiya, qo'shimcha leksik material yordamida yoki grammatik qoidalar (o'tishlar) yordamida erkin o'zgartirib bo'lmaydigan kollokatsiyadir. Bu, ayniqsa, idiomalar kabi to'siq iboralar uchun to'g'ri keladi. Birlikdan ko'plikka o'tish rus tilida noto'g'ri tuzilgan (muvofiqlashtirilmagan) idiomani yaratishi mumkin, masalan, "cherkov sichqonlari kabi kambag'al odamlar" iborasida. Bu qo'shma gapning o'zbek tilidagi ma'nosini yetarli darajada yetkazish uchun idiomaning etnolingvistik xususiyatlariga e'tibor qaratish lozim. Shu nuqtai nazardan qaraganda, bu iboraning ma'nosini "o'ta darajada qashshoq, qo'l uchida tirikchilik o'tkazadigan" kabi iboralar yordamida yetkazish maqsadga muvofiqdir [2].

Adabiyotlar tahlili

M. Bensonning kollokatsiyalar tasnifi V.V. Vinogradovniki bilan ko'p umumiyliklarga ega, ya'ni sintez va birliklarning semantik uyg'unligiga e'tibor qaratadi.

Tilshunos olim A. Koui qo'shma gaplarning quyidagi tasnifini taklif qildi:

- sof idiomalar (Pure idioms);
- obrazli idiomalar (Figurative idioms);
- yopiq kollokatsiyalar (Restricted collocations);
- ochiq kollokatsiyalar (Open collocations).

A. Koui kollokatsiyaning mazmuni tarkibiga kirgan so'zlarning ma'nolaridan iborat ekanligiga e'tibor qaratdi. Bu kollokatsiyaning ma'nosi tarkibiga kirgan ikki mustaqil so'zning ma'nolaridan tuzilganligi uchun "broken window" (singan oyna) birikmasi ochiq kollokatsiyalar turkumiga kiradi. Aksincha, yopiq kollokatsiyalar so'zlardan biri o'zining odatiy ma'nosida qo'llanilmasligi bilan ajralib turadi,

masalan, to jog one's memory (esga solish, eslashga majbur qilish) iborasidagi kabi, to jog fe'li turtib qo'yish ma'nosini bildiradi [1].

M.Lyuis va A.Kovidan farqli o'laroq, J. Bunce kontrastli tahlil yordamida tarjimaning bashoratlik printsiptiga asoslanib, kollokatsiyalarni tasniflaydi. U kollokatsiyalarni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilishning "bashoratlik" mezonidan foydalanishni taklif qiladi (predictability in Language 1). Tadqiqotchi o'zi tanlagan ingliz tilidagi birikmalarning har bir komponentini ketma-ket nemis tiliga tarjima qildi. J.Bens shunday "to'g'ridan to'g'ri" tarjima natijalariga ko'ra tarjimaning "bashoratligi" asosida uchta birikma guruhini aniqladi:

- ingliz tilidan rus va o'zbek tillariga to'g'ridan to'g'ri tarjimasi bo'lgan kollokatsiyalar (ya'ni, ingliz tilini o'rganayotgan rus va o'zbek tillarida so'zlashuvchilar uchun yuqori prognozlik darajasiga ega). Masalan, seek+shelter (искать+убежище – boshpana+qidirmoq) birikmasidagi har bir so'z rus tilida ham, o'zbek tilida ham bir xil.

- boshqa tilga to'g'ridan to'g'ri tarjima natijasi ingliz tilidagi asl birikmaning ma'nosidan farqli ma'noga ega. Masalan, lay+table kollokatsiya rus tiliga "накрывать+стол, накрывать на стол" deb tarjima qilinishi kerak, bu kollokatsiya o'zbek tiliga o'girilganda "stol+tuzash" bilan birga "dasturxon+yo'zish" ifodasini ham berishi mumkin [6].

Shunday qilib, ikkinchi va uchinchi guruhlardagi kollokatsiyalar oldindan taxmin qilishning past darajasiga ega.

Yuqoridagilarni tahlil qilib, M.Lyuis kollokatsiyaning idiomatiklik darajasi boshqa tilga tarjima qilinganda uning bashoratlik darajasiga ta'sir qilmaydi deb qo'shimcha qiladi. Masalan, "to have a baby" (bola tug'ish) so'zi bir tilda so'zlashuvchilar uchun oldindan tahmin qilish mumkin bo'lsa va boshqa tilda so'zlashuvchilar uchun idiomatik bo'lishi mumkin. M. Lyuisning ta'kidlashicha, bashorat qilish grammatikaga ham bog'liq bo'lishi mumkin [3]. Ko'rib chiqilayotgan "to have a baby" kollokatsiyasi oddiy va davomli hozirgi zamonda to have fe'lining ikki grammatik shakli bor: She has a baby yoki She is having a baby. Bu iboralar boshqa tilga tarjima qilinganda (masalan, rus tiliga) har bir holatda boshqa fe'l ishlatiladi: У нее есть ребенок или Она ждет ребенка – Uning bolasi bor yoki U farzand kutmoqda.

Tadqiqotlar metodologiyasi

Tasniflash tamoyillarini belgilashda to'liq konsensusning yo'qligiga qaramay, ingliz tilidagi qo'shma gaplarni, rus va o'zbek tillaridagi frazemalarni tavsiflash va tizimlashtirishning umumiy xususiyatlarini aniqlash mumkin: erkin iboralardan farqli o'laroq, har bir so'z boshqa so'z bilan almashtirilishi mumkin. so'z butun iboraning ma'nosini sezilarli darajada o'zgartirmasdan, shuningdek idiomatik iboralardan farqli o'laroq - semantik ma'nosi alohida tarkibiy qismlarning ma'nosidan kelib chiqmaydigan iboralar, kollokatsiyalar – barqaror, takrorlanuvchi, noidiomatik iboralardir.

Tahlil va natijalar

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ingliz tilidagi kollokatsiyalar, rus va qisman o'zbek tilidagi frazeologik birliklar ma'lum formulalar bo'yicha tuzilgan:

a) sifat + ot (adjective + noun), masalan: a huge profit; high earnings; a heavy rain; lasting happiness; a strong sun; побочный эффект – nojo‘ya ta’sir; свежий хлеб – yumshoq non; исключительный случай – istisnoli hodisa;

b) ot + ot (noun + noun), masalan: a pocket calculator; a personal safety; e-mail bounces; a key factor; - монитор компьютера – kompyuter monitori; личная безопасность – shaxsiy muxofaza; бонус электронной почты – electron pochta bonusu; ключевой фактор – asosiy omil;

d) ot+fe’l (noun+verb), masalan: the economy boomed; prices rise; time passes; time goes by; экономика расцветает – iqtisodiyot gullab yashnaydi; цены растут – narx-navo ko‘tarilmoqda;

e) fe’l + ravish (verb + adverb), masalan: smile proudly – шествовать вальяжно – bepisandlik bilan yurish;

g) ravish + sifat (adverb + adjective), masalan: absolutely wrong – абсолютно неправильно – mutlaqo xato; highly unlikely; utterly ridiculous; blissfully happy - блаженно счастлив – baxtdan masrurlik; крайне маловероятно – haqiqatdan uzoq; совершенно нелепо – mutlaqo be’manilik.

Yuqorida aytilgan fikrlar asosan tarjima faoliyatiga tegishli. Klassik asarlar tarjimasini, ilmiy tilda aytganda, badiiy asar matnining talqini deb atash mumkin, bu ko‘pincha frazeologik birliklarni qayta ko‘rib chiqish bilan bog‘liq.

O‘zbek tilida biz “so‘z birikmalari” deb ataganimiz kollokatsiyalarni ba’zan o‘zbek tiliga tarjima qilganimizda ingliz tilidagi tasvirlanganiga o‘xshamaydi. Bundan tashqari, ba’zi maqollar mavjud bo‘lib, ular ba’zi kollokatsiyalarning ma’nosini aniq berishi mumkin. Kollokatsiya ikki yoki undan ortiq so‘zlardan iborat guruh bo‘lib, ular deyarli har doim ma’lum ma’no hosil qilish uchun birga ishlatiladi. So‘zlarning boshqa birikmasidan foydalanish g‘ayritabiiy yoki noqulay eshitiladi. Kollokatsiya so‘zlarning qanday qilib birlashishi yoki qat’iy munosabatlarni tashkil etishini anglatadi. Kollokatsiya - ma’lum bir so‘zning tasodifiy chastotadan yuqori bo‘lgan boshqa so‘zlari bilan odatiy qo‘shilishi.

Kollokatsiya kuchli yoki zaif bo‘lishi mumkin. Kuchli kollokatsiya ikki so‘z o‘rtasidagi bog‘lanish juda qattiq va cheklangan bo‘ladi. Zaif kollokatsiyalarda so‘z boshqa ko‘plab so‘zlar bilan birlashishi mumkin. Masalan, “heavy rain” (thick rain emas) va tarjimada ham “kuchli yomg‘ir” (og‘ir yomg‘ir emas). Ko‘rinib turibdiki, o‘zbek tilidagi kollokatsiyalarni boshqa tilga tarjima qilishda so‘zning mos kelishi yoki mos kelmasligiga e’tibor qaratish lozim. Agar biz to‘g‘ri so‘zni tanlay olmasak, u haqiqiy ma’no va go‘zallikni yo‘qotadi. Ikkala tilda ham so‘zlar bir-biriga mos kelmasa, bu tabiiylikni yo‘qotadi va g‘alati tuyuladi. Masalan, “Have an experience” (“do/make experience” emas). O‘zbek tilida ham “tajribasi bor” (“tajriba qilmoq” emas).

Quyida kollokatsiyaning yettita asosiy turlariga keltirilgan misollarni ko‘rishimiz mumkin:

- ravish+sifat (adverb + adjective). Invading that country was an utterly stupid thing to do (o‘ta ahmoqona);
- sifat+ot (adjective + noun). The doctor ordered him to take regular exercise (doimiy mashq);

- ot+ot (noun + noun). Let's give Mr Jones a round of applause (olqishlar);
- ot+fe'l (noun + verb). The lion started to roar when it heard the dog barking (sher nara tortdi, it hurishi);
- fe'l+ot (verb + noun). I always try to do my homework in the morning, after making my bed (uy vazifasini bajarmoq),(yotog'ini tayyorlamoq);
- fe'l+predlogli birikma (verb + expression with preposition). We had to return home because we had run out of money (pul tugab qolishi);
- fe'l+ravish (verb + adverb). Mary whispered softly in John's ear (ohista pichirlamoq).

Ingliz tilida kollokatsiyalar bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan so'zlarning tabiiy birikmasini anglatadi. Mahalliy yozuvchilar va so'zlashuvchilar uchun bu kollokatsiyalar tabiiy bo'lib tuyulishi mumkin, ammo ingliz tilida so'zlashuvchi boshqa til vakillari uchun bu tushunarli bo'lmasligi mumkin. Masalan, "dark" sifati "chocolate" so'zi bilan birga ishlatiladi, lekin "tea" so'zi bilan emas (dark chocolate, black tea). Ammo o'zbek tilida bizoz boshqacha, ya'ni "dark chocolate", "black tea" kollokatsiyalarini o'zbek tiliga tarjima qilganimizda ikkala ot uchun ham "qora" sifatini ishlatamiz.

Shu kunga qadar kollokatsiyalarga asoslangan ko'plab tadqiqotlar o'tkazilgan. J.Lyons kolokatsiyani bir butun sifatida ko'rib chiqish kerak va uning tarkibiy qismlarini ajratish ularning kombinatsiyasiga teng qonuniy ma'no bermaydi, deb hisoblaydi [4]. "You are a heavy smoker." "heavy" sifati "smoker" ot bilan qo'shilsa, bunday jumla ingliz tilida semantik jihatdan bu ko'p chekishishni anglatadi. Shunday ekan, boshqa tilda shunday jumla qo'yishga to'g'ri kelsa, aytaylik, o'zbek tiliga, u so'zma-so'z tarjima qilinsa, bu tarjima matnning ona tilida so'zlashuvchisi uchun kulgili va noqulay ko'rinadi. Demak, bu holatda tarjimon tarjimini boshqarishi va shunga o'xshash kollokatsiyaning asl ma'nosini berishi kerak.

Ingliz va o'zbek tillaridagi kollokatsiyalarning o'xshash va farqli tomonlari mavjud. Kollokatsiyalardagi o'xshashliklarni quyidagi holatlarda ko'rishimiz mumkin.

Semantik moslik. Har ikki tilga xos bo'lgan kollokatsiyalar ko'pincha bir xil ma'noviy tamoyillar asosida shakllanadi. Masalan, inglizcha: "strong tea" (qattiq choy), o'zbekcha: "achchiq choy".

Madaniy umumiylik. Har ikki tilda madaniyat bilan bog'liq bo'lgan kollokatsiyalar uchraydi. Masalan, inglizcha: "pay respect" (hurmat bajo keltirish), o'zbekcha: "hurmat bajo keltirmoq".

Universallik. Dunyoviy hodisalarga oid kollokatsiyalar ikki tilda ham o'xshash ifodalanadi. Masalan, inglizcha: "natural disaster" (tabiiy ofat), o'zbekcha: "tabiiy ofat".

Ingliz va o'zbek tillaridagi kollokatsiyalar quyidagicha farqlanishi mumkin:

Grammatika va so'z tartibi. Ingliz tilida kollokatsiyalar ko'pincha grammatik shakllar orqali farqlansa, o'zbek tilida so'z tartibi va qo'shimchalar muhim rol o'ynaydi. Masalan, inglizcha: "give advice" (maslahat berish), o'zbekcha: "maslahat bermoq".

Metaforik ma'nolar. Har ikki tilda metaforalar yordamida shakllangan kollokatsiyalar mavjud, lekin ular turlicha ifodalanadi. Masalan, inglizcha: "break the ice" (muzni sindirish - suhbatni boshlash), o'zbekcha: "muzni eritmoq" (iliq munosabat yaratish).

So'z boyligi va sinonimiya. o'zbek tilida sinonimlar ko'p ishlatilsa, ingliz tilida ma'lum bir so'z juftligi keng tarqalgan. Masalan, inglizcha: "fast food" (tez tayyorlanadigan ovqat), o'zbekcha: "tezkor ovqat" yoki "tayyor taom".

Pragmatik farqlar. Ingliz tilida ba'zi kollokatsiyalar kontekstga bog'liq bo'lsa, o'zbek tilida ular ko'proq universal tarzda qo'llaniladi. Masalan, inglizcha: "keep an eye on" (nazorat qilmoq), o'zbekcha: "ko'z-quloq bo'lmoq".

Xulosalar

Kollokatsiyalar har qanday tilning boyligi va tabiiyligini ko'rsatadi. Ular bir-biriga mos tushadigan so'zlar majmui bo'lib, lingvistik jihatdan o'ziga xos qonuniyatlarga ega. Ingliz va o'zbek tillarini qiyosiy o'rganish, bu tillar o'rtasidagi madaniy va til o'xshashliklarini aniqlashda muhimdir. Ushbu dissertatsiya kollokatsiyalarni o'rganish orqali ikki til o'rtasidagi madaniy bog'liqlik va farqlarni ochib berishni maqsad qiladi.

Kollokatsiyalarni o'rganish lingvistik tadqiqotlar uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, u tilning tabiiyligi va ma'nolarning aniq ifodalanishini ta'minlaydi. Ushbu tadqiqot ishida keltirilgan iqtiboslar kollokatsiyalar masalasining dolzarbligini yoritib, turli yo'nalishlarda olib borilayotgan tadqiqotlar haqida keng tasavvur berdi. Kollokatsiyalar tilni o'rgatish, tarjima qilish va lingvistik tahlillarda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Shu bois, ushbu sohani yanada chuqurroq o'rganish tilshunoslikda yangi yutuqlarni ta'minlashga xizmat qiladi. Kollokatsiyalarni kengroq o'rganish orqali nafaqat til kompetensiyasini oshirish, balki turli madaniy va ijtimoiy kontekstlarni chuqurroq anglash ham mumkin bo'ladi. Bu esa til o'rgatuvchi va tarjimonlar uchun o'ta muhim yo'nalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aliyeva N.X. Изоморфизм английских коллокаций и фразем русского и узбекского языков с учетом переходности значения. Journal of Foreign Languages and Linguistics jurnali 2-son. Jizzax. 2021. 123-131 betlar.
2. Benson M. The structure of the collocational dictionary. International Journal of Lexicography 2. 1989. pp. 1-14.
3. Lewis M. Teaching Collocation: Further Developments in the Lexical Approach. Hove, England. Language Teaching Publications. – 2000.p. 10.
4. Lyons J. Linguistic Semantics: An Introduction. Cambridge, UKnited Kingdom: Cambridge University Press: – 1997. – P. 26.
5. Smit. L. English idioms. Cambridge: Cambridge press. 1974. P.48.
6. Xodjaeva S.S. Features of English collocations and problems of their translation into Uzbek. // Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching. Volume 4, January, –2022. – pp. 203-207.